

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ
імені Г.С. КОСТЮКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АПН УКРАЇНИ

Т. Максименко

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
Інституту психології імені Г.С. Костюка
Національної АПН України

ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ
ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Том XIII, частина 4

За редакцією академіка С.Д. Максименка

Київ – 2011

**ПРОБЛЕМИ
ЗАГАЛЬНОЇ**

**ПЕДАГОГІЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА
НАПН УКРАЇНИ**

**Том XIII,
частина 4**

ББК 88я43

ISSN 2077-2289

П 78

Наукове видання

Видається з 1999 р.

Друкується за ухвалою Вченої ради

Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ № Т5089-3661Р від 21.04.2009 р.*

Редакційна колегія:

С.Д. Максименко (гол. ред.), дійсний член НАПН України, докт. психол. н., *М.-Л.А. Чена* (заст. гол. ред.), канд. психол. н., *Ю.Т. Рождественський* (відповідальний секретар), канд. психол. н., *Н.М. Бугайова* (відповідальний секретар), канд. психол. н., *Н.В. Чепелєва*, академік НАПН України, докт. психол. н., *М.Й. Боришевський*, член-кор. НАПН України, докт. психол. н., *В.О. Моляко*, дійсний член НАПН України, докт. психол. н., *Г.О. Балл*, член-кор. НАПН України, докт. психол. н., *Н.Ю. Максимова*, докт. психол. н., *С.І. Болтівець*, докт. психол. н., професор, *В.В. Клименко*, докт. психол. н., професор, *В.В. Москаленко*, докт. філософ, н., професор.

ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка
Національної АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.ХІІІ, част. 4. –
К., 2011. – 444 с.**

У збірці висвітлюються актуальні проблеми загальної та педагогічної психології. Збірка адресована як фахівцям, так і тим, хто цікавиться сучасним станом психологічної науки.

Внесено до оновленого переліку наукових фахових видань України постановою президії ВАК України від 10.03.10. №1-05/2.

О.І. Кузьменко - літературний редактор

В.С. Пастушенко - технічний секретар

О.І. Кузьменко – коректура

© Інститут психології імені Г.С. Костюка — підготовка, впорядкування 2011.

© «ГНОЗІС» — видавництво 2011.

Г.І. Онищенко, Т.С. Гурлева

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОРІЄНТИРИ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ: ОСОБЛИВОСТІ, УМОВИ І ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА

У статті йдеться про особливості становлення і прояву духовних цінностей у сучасних юнаків і дівчат. Розкритий зв'язок між поняттями духовність, високі смисли, моральні цінності. Пропонуються методичні рекомендації щодо соціально-психологічних умов формування духовних орієнтирів сучасної молоді. Розглядається вектор психологічної допомоги молоді у цьому процесі.

Ключові слова: духовність, високі життєві смисли, моральні цінності, духовні орієнтири, юнацький вік, психологічна допомога.

Постановка проблеми. Формування ціннісно-смислового виміру життєвої перспективи є провідною характеристикою самовизначення в юнацькому віці. У нинішніх соціально-економічних умовах в країні молодь відчуває значні труднощі у визначенні життєвих цілей, шляхів та засобів їх здійснення. У сучасному світі поступово знецінюються або зовсім втрачаються такі високі цінності як Доброта, Любов, Честь, Свіість, Справедливість, Знання, Творчість та ін. Багато хто з молодих людей віддають перевагу матеріальним орієнтирам, підпорядковуючи їм свої життєві плани. Примітивізація сенсу життя, його

звуження до елементарного бажання вижити негативно відбивається на цілісності особистості, веде до її деградації.

Психологічною проблемою на сьогодні є втрата усталених цінностей життя, ломка чи відсутність життєвого смислу, неготовність його шукати, уникання відповідальності за його реалізацію. Метою нашого дослідження було розгляд таких понять, як «високий смисл життя», «цінності», «моральні цінності» та ін., а також вивчення особливостей і соціально-психологічних умов становлення ціннісно-сміслових орієнтирів сучасної молоді. Методи дослідження: аналіз наукової літератури, анкетування учнів старших класів, тестові методики, опитування, бесіда.

Теоретичне та експериментальне дослідження: обговорення його результатів. В часи соціокультурних змін і протиріч виникає необхідність нового осмислення життя, його реалій, що вимагає і супроводжується утворенням нових *сміслів*. Прагнення до смислу є центральним мотивом людського існування, завдяки реалізації смислу особистість здійснює себе. Сміслова сфера є тією найвищою інстанцією, яка підпорядковує собі всі інші життєві прояви, визначає спрямованість пізнання, вектор становлення особистості. Так, В.Є. Чудновський зазначав, що смисл життя – це особливе психічне утворення, яке має свою специфіку становлення і може суттєво впливати на життя людини. Він вважав, що життєві смисли не існують самі по собі, а підпорядковані найважливішому, найвищому смислу [12].

Ми підтримуємо точку зору, згідно якої під поняттям «високий смисл життя» можна розуміти не обов'язково якийсь один смисл, наприклад, Любов. Він може складатись з декількох високих значень людського буття, утворюючи *духовне ядро* особистості. На рівні духовності поведінка людини визначається декількома вищими, однаково значущими, цінностями, «полем цінностей», що залишає людині можливість вибору, і її поведінка стає вільною, альтернативною [6].

Цінності виступають як форми утримання й закріплення споріднених сміслів. Такі узагальнені смисли, які були б відповідні до якихось типових, повторюваних ситуацій, а зрештою, які відповідали б загальній ситуації присутності людини у світі, є ніщо інше, як цінності.

Ступінь освоєння загальнолюдських, високих сміслів визначає духовність особистості. Духовність є спонтанним переживанням людиною особистісної необхідності втілення в життєвих актах надособистісних сміслів [4]. Коли людина спрямована на пошук сміслів, це вже вказує на рівень її духовного зростання. Поривання особистості до знаходження сутнісних, духовних сміслів, співвіднесення своєї поведінки, стосунків з іншими людьми, ставлення до навчання і праці – з високими ціннісними орієнтирами – все це забезпечує рух життя по вертикалі, визначає становлення людини як суб'єкта.

У своїй новій книзі «Дорога до себе» М.Й. Боришевський наголошує, що найголовніше в людині – її духовні чесноти, без яких вона не може стати творцем власної долі, що слід замислитись над складними питаннями сенсу людського життя, над проблемою особистісного становлення та розвитку [1].

Сенситивним до засвоєння складних смисложиттєвих понять і проблем, що допомагає людині ставати суб'єктом свого розвитку, вважається підлітковий та юнацький вік. Саме у цьому віці відбувається «оволодіння внутрішнім світом», постає питання про сенс життя [5, с. 205], усвідомлюється різновидність життєвих смислів, можливість збагачення уявлень про них у процесі дорослішання і накопичення досвіду, необхідність долання труднощів у реалізації життєвих смислів [2, 7].

За даними проведеного нами анкетування [3] біля 90% старшокласників вважають, що сенс життя змінюється з часом, «коли людина стає більш досвідченою, дорослішою», «коли можна порівнювати різні ситуації й обирати кращий варіант для себе». Юнаки стверджують, що відчули зміни у розумінні власного смислу життя. У зв'язку з переоцінкою цінностей у нових соціально-економічних умовах для значної частини з них характерні почуття безглуздя, сумніви щодо доцільності постановки і реалізації «високого життєвого смислу». Між тим, аналіз анкет дозволив нам зробити деякі висновки на користь «життєстійкості» високих життєвих смислів: у групі школярів зберігається і зростає статус високих життєвих смислів для себе особисто і для інших людей; старшокласники усвідомлюють необхідність опиратися заперечливим обставинам і формувати у собі високі життєві смисли; у юнаків відбувається становлення психологічної готовності до пошуку і реалізації високих життєвих смислів, враховуючи власні можливості.

У якості високих життєвих смислів старшокласники вбачають здатність чинити добро, любити, співчувати іншим людям, бути відповідальним, прагнення до особистісної досконалості. Переконливими є відповіді такого типу: «На перший погляд, може здаватися, що в житті більше безглуздя. Але, думаю, завжди є смисл, до якого людина прагне». Такі слова підтверджують думку А. Ленгле про те, що смисл життя часто не усвідомлюється людьми, але пронизує усе їхнє життя [8]. Третина опитаних визначила, що життєві смисли підкорені одному найважливішому смислу в житті, залежать від нього.

Згадаймо, що роль смислу життя виконують *цінності*, які В. Франкл [11] назвав смисловими універсаліями, що узагальнюють досвід людства. Ціннісні орієнтири формуються у процесі співвіднесення особистого життєвого досвіду з існуючими в даному суспільстві моральними і культурними зразками і виражають конкретне розуміння смислів людського існування. Вчений епісує три класи цінностей, що дозволяють зробити життя людини осмисленим: цінності творчості (у першу чергу праця); цінності переживання (зокрема, любов); цінності стосунків (свідомо виробляється позиція у критичних життєвих обставинах, які неможливо змінити). В. Франкл виділяв три онтологічних вимірювання (рівня існування) людини: біологічне, психологічне, поетичне, або духовне.

Як духовне джерело традиційної європейської (і східнослов'янської) культури вважається християнське віроучення, універсаліями смислу якого виступають *християнські цінності*. Так, любов розглядається як взаємини на рівні духовного смислового виміру, переживання цінності іншої людини, її неповторності й унікальності, пізнання її глибинної сутності. Звертання до

духовних основ особливо актуальне в епоху, так званої, культури постмодерну, яка: спрямована в значній мірі на руйнування традиційних цінностей і цінностей як усталених норм; орієнтована на аномальність, абсурдність, відсутність смислу, на феномени без ноуменів, на видимість без сутності; на пріоритетність животіння, а не особистості; на «цікавість» та екзотичність.

Перед психологічною наукою і психотерапією постає проблема вибору своєї онтологічної чи постонтологічної основи як такої, що стверджує будь-які мінливі прояви людського Я як самоцінні, чи значення котрих визначається у співвіднесенні з духовною сутністю людини [9]. Вирішення цього питання в сутнісно-смысловому плані можливе лише через співвіднесення вихідних філософських позицій з Абсолютом – лише в матриці відношення до Абсолюту як безумовного начала можлива стійка нормативна свідомість, повноцінний діалог, духовна спрямованість і любов. Саме припущення Абсолюту надає людському існуванню смислову повноту, ліквідує стан забутості, самотності, вводить у наш життєвий світ настільки необхідну для нього *ціннісну вертикаль*.

Дослідження ціннісної сфери молоді (здійснене Н.В. Павлик під керівництвом Г.І. Онищенко) [10] показало, що до кінця юнацького віку зростає рівень морального розвитку особистості і це, передусім, пов'язане з процесом становлення ціннісної сфери в цілому і, зокрема, усвідомлення і засвоєння моральних цінностей. Динаміка ціннісної орієнтації в юнацькому віці виражається у зменшенні дефіцитарної і зростанні буттєвої ціннісної (за А. Маслоу) спрямованості особистості. Найбільш актуальними, за даними нашого дослідження, при цьому залишаються загальнолюдські цінності спілкування і сім'ї. Динаміка морального становлення проявляється у зниженні рівня дифузності ціннісної системи, зменшенні значущості гедонізму, притаманних ранній юності, значному зростанні ролі цінностей духовності, моральності, самовизначення.

Цінності розглядаються нами як узагальнені когнітивно-емоційні смислові утворення, що мають певне соціально-культурне наповнення та інтегрують домінуючі мотиви особистості в систему її значущих усвідомлених ставлень до дійсності. Ціннісна система особистості в процесі формування набуває ієрархічної структури, що детермінує спрямованість і зміст загальної поведінкової активності особистості на певному етапі її розвитку. Під моральним становленням розуміємо один із напрямів духовного зростання, що відбувається завдяки засвоєнню моральних принципів та ставлень людини у взаємодії з оточуючим середовищем, котрі можуть стати цінностями в процесі розвитку особистості на основі її морального вибору.

Про актуалізацію у молодій людини моральних цінностей у пізньому періоді юності свідчить сформованість моральних ставлень, розвиток здатності до морального вибору, тенденція до конструктивного реагування у конфліктних ситуаціях. (Це узгоджується із даними досліджень М.Й. Боришевського [1]). Виявилась також тенденція до зниження відсотку осіб, котрі не визначилися щодо власних ціннісних орієнтацій, і одночасно збільшився відсоток юнаків і дівчат, котрі активно самовизначаються у своїх моральних ставленнях і цінностях. Найбільш значущими для розвитку

моральної сфери особистості виявилися наступні характеристики ціннісної сфери: стійкість системи цінностей, а також засвоєння молодого людиною вищих буттєвих цінностей: саморозвитку, моральності, духовності, естетики у сполученні з цінностями сім'ї.

У результаті дослідження встановлено, що психологічним механізмом ціннісної детермінації особистісного розвитку в юнацькому віці є взаємозв'язок характеристик ціннісної і моральної сфери і характерологічних особливостей молодого людини. Аналіз емпіричних даних також показав, що в залежності від особливостей ціннісної сфери, вона може сприяти як позитивному, так і негативному напрямку розвитку особистості. Провідна роль у детермінації морального становлення юної особистості належить процесу засвоєння духовних і моральних цінностей як чинників формування духовно-моральної спрямованості людини. Особливостями *змісту* ціннісної системи особистості, які свідчать про кризовий стан у моральному становленні юної особистості і зазвичай супроводжуються характерологічними девіаціями, проблемами дезадаптованості виступає суперечливість її змістовного наповнення чи домінування дефіцитарних – гедоністичних, прагматичних і матеріальних цінностей при запереченні духовно-буттєвих та несприйнятті моральних цінностей. Характеристиками *структури* цінностей, що перешкоджають моральному становленню особистості, є дифузність, нестійкість і фактично відсутність ієрархії цінностей. Крім того, деструктивними особливостями *можливості узгодженої реалізації цінностей* виступає розходження між декларованими і реально діючими цінностями, а також фрустрації в реалізації цінностей.

Спираючись на результати дослідження, можна зробити висновок про визначальну роль впливу становлення ціннісної сфери на особистісний розвиток юнаків та дівчат. Тому вважаємо доцільним рекомендувати психологам і вчителям наступні напрями роботи зі старшокласниками (і студентами) по підтримці їх особистісного розвитку в аспекті становлення їх ціннісно-сислової сфери.

1. *Дослідити ціннісні орієнтації і життєві смисли учнівської молоді.* Для цього можна використати існуючі методики; провести роз'яснювальну групову та індивідуальну бесіду щодо результатів опитування. Супроводжувати опитування наданням інформації про ієрархію особистих цінностей, їх зміст, соціокультурний контекст і духовність, життєві смисли, про детермінуючу роль ціннісних виборів в особистісній спрямованості (як вектору загальної активності та морального розвитку індивіду), їх зв'язок із характером.

2. *Моральна просвіта юнацтва.* Сьогодні, у період глобалізації та релятивізму, стурбованістю членами суспільства проблемами виживання чи успіху, мабуть, як ніколи актуально нагадати молоді про існування добра і зла, говорити про совість, честь і гідність людини, вірність і зраду, повагу до інших, добросовісне і відповідальне ставлення до всього, що людина робить і життя в цілому, про покликання, дружбу, любов, сім'ю і т. ін. Відсутність чітких моральних критеріїв, розмитість уявлень про традиційні цінності і норми в суспільстві й закладах освіти, акцентуація матеріальних цінностей створюють сприятливий фон для формування антигуманної, безвідповідальної та

егоцентричної поведінки та різноманітних поведінкових девіацій, відхилень в особистісному розвитку молодшої людини.

3. *Підтримка і стимуляція мотивації морального розвитку* як визначального в міжособистісному спілкуванні і становленні особистості в цілому. В груповій та індивідуальній бесіді зі старшокласниками слід говорити про те, що егоїстична (гедоністично-прагматична спрямованість) людини створює бар'єри для побудови теплих, дружніх взаємин, оскільки індивід з такою спрямованістю мало здатен до співпереживання, емпатії, турботи про інших. Щирі, довірливі, взаємопідтримуючі відносини з людьми можливі лише на основі уважного, поважного, доброзичливого, відповідального (морально-гуманістичного) ставлення до них. Стимулювати мотивацію морального розвитку можна, спираючись на потребу юнаків і дівчат у встановленні і підтримці довірливих дружніх стосунків з ровесниками та поваги й прийняття у стосунках з дорослими. У зв'язку з цим, для юних може підвищуватися значущість морально-гуманістичних, високих цінностей як основи задовільних сутнісних, духовних взаємин з оточуючими.

4. *Допомога юнацтву в ціннісно-моральному самовизначенні.* Самовизначення взагалі є центральним завданням розвитку в юнацькому віці, який є сенситивним відносно вирішення смисложиттєвих питань. Щодо ціннісно-сислової і моральної сфери воно означає наступне: усвідомлення людиною власних цінностей та їх ієрархії; визначення певних оціночних еталонів, чітких моральних критеріїв; розстановка належних акцентів та пріоритетів у світогляді; визначення власних моральних переконань і розвиток здатності до моральної рефлексії власної поведінки, моральних якостей. Для обговорення (індивідуально та в групі) пропонуються проблемні ситуації (уявні чи з реального життя), що передбачають ціннісний вибір, можливості і «ціна» його здійснення, критерії, власні переживання та почуття і переживання інших включених у ситуацію людей.

Висновки. Зміна соціальних та економічних умов, втрата звичних ціннісних орієнтирів, їх трансформація, суперечливий вплив різних соціальних чинників на сучасну молодь негативно, або вельми проблематично, позначаються на становленні унікальної та неповторної індивідуальності – суб'єкта власної життєдіяльності. Гуманістичний рівень розвитку особистості передбачає реалізацію людиною сутнісної автентичності (важливою складовою якої є сенс), сходження над собою, до вершин духовності, спрямування власного життя по вертикалі, що забезпечується прагненням до пошуку духовних, високих смислів, почуттям відповідальності за їх здійснення. Віра і спрямованість на високі життєві смисли у юнацькому віці вимагають від суспільства створення сприятливих обставин для особистісного розвитку сучасної молодшої людини, її можливостей для пошуку і реалізації цих смислів.

Універсальними смислу виступають цінності, зокрема духовні, які визначають духовний розвиток особистості, становлення людини як суб'єкту. У юнацькому віці з'являється потреба у знаходженні і реалізації вищих духовних цінностей, котрі б надавали сенс людському існуванню і спрямовували за межі вузькоіндивідуальних інтересів, розширювали горизонти

буття. У нашій культурі традиційними духовними цінностями є цінності Православ'я: віра, любов, краса, добро, справедливість, духовна свобода, істина, справедливість, надія, вірність, порядність, творчість, сім'я, милосердя. При засвоєнні духовно-моральних цінностей особистість починає орієнтуватися на сутнісні глибинні смисли зовнішнього і внутрішнього життя, стає спадкоємицею і співтворцем традиційної культури в сучасних умовах, вчиться відчувати, визнавати і реалізовувати в житті сутнісні «мета-потреби». Вищі цінності наповнюють людське життя вищим сенсом, тому і виступають найважливішими ціннісно-смісловими орієнтирами в особистісному зростанні сучасної молоді людини. На досягнення якості і повноти буття, на підтримання його висхідного вектору скерована нині психологічна допомога.

Література

1. Боришевський М. Дорога до себе. Від основ суб'єктивності до вершин духовності. – К., 2010. – 416 с.
2. Вайзер Г.А. Смысл жизни и "двойной кризис" в жизни человека / Психологический журнал, 1998, №5. – С. 3–14.
3. Гурлева Т.С. Особливості та умови становлення смислу життя в підлітковому та юнацькому віці // Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., В. 6, 2009. – С. 157–168.
4. Колісник О. Духовний саморозвиток особистості // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 (15). – С. 62–77
5. Кон И.С. В поисках себя. – М., 1984.
6. Леонтьев Д. Духовность, саморегуляция и ценности // Гуманитарные проблемы современной психологии (Известия Таганрогского государственного радиотехнического университета, 2005, № 7). – С. 16–21.
7. Лозоцева В.Н. Психологические проблемы смысла жизни и акме. Материалы XI симпозиума. – Под. ред. Г.А. Вайзер, Е.Е. Вахромова, 2006.
8. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом. Прикладная логотерапия. – М., 2004.
9. Онищенко Г.І. Християнські цінності як онтологічна основа становлення сучасної вітчизняної психотерапевтичної парадигми. // Актуальні проблеми психології. Том 3. Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Ніжин, 2008. – В. 5. – С. 20–33.
10. Павлик Н.В. Ціннісна детермінація морального становлення особистості в юнацькому віці. Дис.на здобуття наук. ступ. канд. психол. наук. – К., 2005. – 195 с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1990.
12. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от "внешнего" и "внутреннего" // Психологический журнал, 1995. Т. 16. – С.15–26.

In this article the peculiarities of formation and expression of spiritual values of modern boys and girls are discussed. The relation between the concepts: spirituality,